SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 1
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

O‘SMIR YOSHDAGI O‘QUVCHILARDA XARAKTER AKSENTUATSIYASI PSIXOPROFILAKTIKASI

Jurayev Xaydarjon Odilboyevich

University of Business and Science Pedagogika va Psixologiya kafedrasi o‘qituvchisi

https://orcid.org/0000-0002-2585-8439

haydarbekjurayev@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada o‘rganilgan muammo o‘smirlardagi xarakterning o‘zgaruvchanligi va ularda yuzaga keladigan turli xildagi deviand xulq-atvor shakilari yuzaga kelishi va ularning namoyon bo‘lishi xaqida ko‘plab olimlar o‘z ishlarining nazariy qismilari va xarakter aksentuatsiyasining salbiy jixatlari o‘smirlarda namoyon bolishning psixologik jixatlari va ularning mexanizmlari , yuzaga keladigan jarayonlarning psixoprofilaktikasi xar bir aksentuatsiya tiplar misolida keltrildi.

Kalit so‘zlar

Shaxs xarakter aksentuatsiyasi, Gipertimik tip, Affektiv-labil tip, Emotiv tip, Demonstrativ tip, Pedantik tip, Sikloid tip, Ekstravert va introvert tiplari, psixoprofilaktikasi.

KIRISH

Bugungi globallashuv va ijtimoiy-psixologik omillarning keskin o‘zgaruvi sharoitida shaxsning psixologik holati, xususan, xarakterining aksentuatsiyalashgan tomonlarini chuqur o‘rganish dolzarb masalaga aylanmoqda. Har bir insonning o‘ziga xos psixik xususiyatlari bo‘lib, ular muayyan sharoitda yaqqol namoyon bo‘ladi. Bunday holatlarning ba’zilarida xarakter aksentuatsiyasi ya’ni xarakter chizgilarining haddan tashqari kuchayishi kuzatiladi. Ushbu holat me’yordan chekinish darajasiga yetmasa-da, muayyan ijtimoiy muhitda shaxsning moslashuvchanligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

O‘rganilgan muammo o‘smirlardagi xarakterning o‘zgaruvchanligi va ulrda yuzaga keladigan turli xildagi deviand xulq-atvor shakilari yuzaga kelishi va ularning namoyon bo’lishi xaqida ko’plab olimlar o‘z ishlarining olib borishgan bo’lib, “Акцентуации личности как фактор психической адаптации студентов вуза” Тюряпина Ирина

Владимировна Санкт-Петербург 2016, ПСИХОЛОГИЯ ХАРАКТЕРА Учебное пособие Марина Валерьевна Шамардина, Ирина Александровна Ральникова, Елена Анатольевна Петухова Барнаул 2020, Deviand xulq-atvor psixologiyasi I.M.Xakimova O‘quv qo‘lanma Toshkent 2014. Biz o‘rganilayotgan muammo bo'yicha adabiyotlarni nazariy ko'rib chiqdik, tadqiqotning uslubiy asoslarini aniqladik. Maxsus adabiyotlarni o'rganish jarayonida biz o’smirlarda yuzaga keladigan aksentuatsiya tiplari va ulrni faoliyat davomida qandas yuzaga kelishi va undagi psixologik himoya ongsiz va ong o'rtasidagi va turli xil hissiy munosabatlar o'rtasidagi qaramaqarshiliklar doirasida xatti-harakatlarning buzilishining oldini olishga qaratilgan normal mexanizm sifatida ta'riflangan degan xulosaga keldik.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Psixologik adabiyotlarda aksentuatsiya tushunchasi ilk bor nemis psixiatori K. Leonhard tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan bo‘lib, keyinchalik rus olimi A.E. Lichko tomonidan yanada chuqurlashtirildi. Bu hodisa ayniqsa o‘smirlik va yoshlik davrida kuchli ifodalanadi va shaxs rivojiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli ushbu jarayonni o‘z vaqtida aniqlash, to‘g‘ri psixologik yondashuvni tanlash hamda profilaktika chora-tadbirlarini ishlab chiqish katta ahamiyatga ega, xarakter aksentuatsiyasi turlarini tahlil qilish, ularning asosiy psixologik xususiyatlarini aniqlash va ushbu holatlarning profilaktikasiga oid ilmiy yondashuvlarni bayon etishdan iborat.

Psixologiyada "aksentuatsiya" atamasi muayyan xarakter chizgilarining haddan tashqari kuchayishi, yaqqol ifodalanishi, biroq bu holat patologiya darajasiga yetmaganini anglatadi. Aksentuatsiyalangan xarakterga ega shaxslar, odatda, normal psixik rivojlanishga ega bo‘lishsa-da, muayyan hayotiy vaziyatlarda ularning ayrim xarakter chizgilari haddan tashqari kuchayib, moslashuvchanlik va ijtimoiy muloqotda qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin.

Bu tushuncha ilk bor XX asrda nemis psixiatori K. Leonhard tomonidan taklif qilingan. U shaxs psixologiyasida ayrim xarakter chizgilarining haddan tashqari kuchayishini tahlil qilib, bunday holatlarni normal rivojlanish chegarasidagi o‘ziga xos holat deb hisoblagan. Leonhard aksentuatsiyaning 10 turini ajratgan bo‘lsa, keyinchalik rus psixiatori A.E. Lichko ushbu tasnifni chuqurlashtirib, ayniqsa o‘smirlik davridagi aksentuatsiyalarga alohida e’tibor qaratgan. Lichkoga ko‘ra, aksentuatsiya bu shaxsning normal rivojlanishidan chetga chiqish bo‘lib, u muayyan sharoitda yaqqol namoyon bo‘ladi, biroq boshqa holatlarda butunlay yo‘qolib ketadi. Demak, bu holatni to‘laqonli psixik buzilish deb bo‘lmaydi, lekin u shaxs rivoji uchun xavf tug‘diruvchi omil sifatida qaraladi. Aksentuatsiyaning shaxsda namoyon bo‘lishi bunday jarayon shaxsda ba’zi belgilarini quyidagicha tavsiflash mumkin:

- Ular odatda barqaror bo‘ladi, ya’ni doimiy saqlanadi;
- Ijtimoiy muhitga bog‘liq holda kuchayishi yoki susayishi mumkin;
- Stressli yoki muammoli vaziyatlarda kuchli ifodalanadi;
- Ayrim hollarda nevrotik buzilishlarga olib kelishi mumkin.

SHaxsda yuzaga keladigan xarakter aksentuatsiyasi bu shaxsning ayrim xarakter chizgilarining haddan tashqari kuchaygan shakli bo‘lib, u ijtimoiy moslashuvga, shaxslararo munosabatlarga va umumiy rivojlanishga ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois, bunday holatlarni erta bosqichda aniqlash va ular bilan ishlash dolzarb masalalardan hisoblanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Xarakter aksentuatsiyasi inson shaxsiyatining turli jihatlarida kuchaygan chizgilar sifatida namoyon bo‘ladi. Har bir tip ma’lum psixologik xususiyatlarga, his-tuyg‘ular, xulq-atvor va ijtimoiy munosabatlardagi farqlarga ega. A.E. Lichko tomonidan ishlab chiqilgan tasnif o‘smirlar va yoshlarda ko‘proq kuzatiladigan 10–12 ta asosiy aksentuatsiya tipini o‘z ichiga oladi.

1.Gipertimik tip - faol, quvnoq, tashabbuskor va optimistik kayfiyatga ega bo‘ladi. Ular doimo harakatda bo‘lib, yangi tanishuvlar, sarguzashtlarga moyil. Shu bilan birga, tartibsizlik, sabrsizlik va intizomsizlik bilan ajralib turadi.

2. Distimik tip- Bunday shaxslar tortinchoq, mulohazali va jiddiy bo‘ladi. Ko‘pincha kayfiyati past, hayotga pessimistik nazar bilan qaraydi. Yolg‘izlikni xush ko‘radi va kamdan-kam ijtimoiy faol bo‘ladi.

3. Affektiv-labil tip - Ular tez-tez kayfiyat o‘zgarishiga uchraydi: bir payt quvnoq bo‘lsa, ikkinchi payt tushkun holatga tushadi. Kayfiyat tashqi omillarga kuchli bog‘liq. Ular sezgir, rahmdil va mehribon bo‘lishadi.

4. Emotiv tip- Emotiv shaxslar chuqur his-tuyg‘ularga ega, boshqalarning dardiga hamdardlik bildira oladi. Bunday insonlar odatda halol, sadoqatli, g‘amxo‘r bo‘lishadi, lekin juda ko‘p ichki iztiroblarni boshdan kechiradilar.

5. Demonstrativ tip- Bu tip vakillari diqqat markazida bo‘lishni xush ko‘radi. Ular o‘zlarini ko‘rsatishga, maqtovga intiladi, dramatizatsiya qilishga moyil. Ba’zida haqiqatni bezab ko‘rsatadi yoki to‘qima hikoyalar bilan chiqishadi.

6. Pedantik tip - Pedantiklar tartib-intizomni, aniqlikni va har bir ishda mukammallikni xush ko‘radi. Har qanday beqarorlik, kutilmagan vaziyat ularni xavotirga soladi. Ular ishchan, mas’uliyatli, ammo injiq va rasmiy bo‘lishi mumkin.

7. Tashvishli (anxioz) tip- Ular o‘ziga ishonchsiz, xavotirga moyil va qo‘rqoq bo‘ladi. Odatda, uyalchang, passiv, yangi muhitga moslashishda qiynaladi. Bunday shaxslar boshqalarning fikrini haddan tashqari inobatga oladi.

8. Sikloid tip - Sikloid shaxslar davriy ravishda gipertimik va distimik fazalarga kiradi. Bir davrda ular faol va quvnoq bo‘lsa, boshqa davrda tushkun va sustkash bo‘lishi mumkin. Bu holat, ayniqsa, o‘smirlik davrida yaqqolroq kuzatiladi.

9. Affektiv-eksploziv (epileptoid) tip- Bunday shaxslar tajovuzkorlik, jizzakilik va boshqalarga nisbatan nazoratchanlik bilan ajralib turadi. Ular ko‘pincha rasmiyatchi, o‘ziga qattiq talabchan va biroz zo‘ravon bo‘lishi mumkin.

10. Ekstravert va introvert tiplari - Ekstravertlar tashqi dunyoga ochiq, ijtimoiy faol bo‘lsa, introvertlar esa ichki dunyosiga sho‘ng‘igan, kamgap va mustaqil fikrli bo‘ladi. Ularning bir-biriga zid xususiyatlari aksentuatsiya shaklida ham ifodalanishi mumkin.

Ushbu tiplar har bir insonda turli darajada namoyon bo‘lishi mumkin. Ba'zilarida bir necha tipning elementlari aralash holda mavjud bo‘ladi. Aksentuatsiya tiplari shaxsning ijtimoiy moslashuvi, qaror qabul qilish jarayoni va stressga bo‘lgan chidamliligiga katta ta’sir ko‘rsatadi.

Xarakter aksentuatsiyasining namoyon bo‘lishi shaxsning yoshiga, hayotiy tajribasiga, ijtimoiy muhitiga va biologik omillariga bevosita bog‘liq. Ayniqsa, o‘smirlik davri - aksentuatsiya belgilarining kuchayib borishi uchun eng sezgir va xavfli bosqich hisoblanadi. Bu davrda insonda jismoniy, emotsional va ijtimoiy jihatdan jadal

o‘zgarishlar sodir bo‘ladi. Xarakter aksentuatsiyasi o’smirlik yosh davrida quydagicha namoyon bo’ladi.

– Bu davrda identifikatsiya jarayoni faollashadi, ya’ni o‘smir o‘z "men"ini izlaydi va jamiyatda o‘z o‘rnini topishga harakat qiladi;

– Gormonal o‘zgarishlar psixik beqarorlikni kuchaytiradi;

– O‘smirlar o‘ziga ishonchsizlik, haddan ortiq sezgirlik, mustaqillikka intilish va ziddiyatlilik bilan ajralib turadi;

– Shu sababli, o‘smirlik davrida aksentuatsiyaning gipertimik, demonstrativ, affektiv-labil va sikloid tiplari tez-tez uchraydi.

O‘smir o‘z xarakteridagi kuchaygan chizgilarni do‘stlar, oila a’zolari va atrofdagilarga bo‘lgan munosabatda ochiq namoyon eta boshlaydi. Bunday vaqtda noto‘g‘ri ijtimoiy muhit, nazoratning yo‘qligi yoki bosim bilan yondashuv salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Shu sababli psixologlar ushbu davrda o‘smirlar bilan nozik, tushunishga asoslangan va qo‘llab-quvvatlovchi munosabatni tavsiya etad.

Bu davrda ko‘pchilikda aksentuatsiya belgilarining kuchi biroz susayadi yoki shaxsning ijtimoiy tajribasi ortib, ular moslashuvchan shaklga o‘tadi; Biroq ayrim holatlarda kuchli emotsional zarbalar, stress, ijtimoiy bosim yoki noto‘g‘ri hayot tarzi aksentuatsiya belgilarini kuchaytirib yuboradi; Shuning uchun bu bosqichda ham shaxsiy rivojlanish, o‘z-o‘zini anglash, ijtimoiy moslashuv va professional faoliyatni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish katta ahamiyat kasb etadi.

Xarakter aksentuatsiya namoyon bo‘lishida erkaklar va ayollar o‘rtasida ham farqlar mavjud: Masalan, gipertimik, epilleptoid tiplarga erkaklarda ko‘proq moyillik kuzatiladi; Emotiv, affektiv-labil va tashvishli tiplarga esa ayollarda ko‘proq uchraydi; Bu farqlar nafaqat biologik, balki ijtimoiy rollar va tarbiya tizimi bilan ham bog‘liq.

Yoshga bog‘liq xususiyatlarni hisobga olgan holda shaxsga individual yondashuvni tanlash, aksentuatsiya kuchayishini erta aniqlash va mos profilaktika choralarini ko‘rish shaxs rivoji uchun juda muhimdir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, xarakter aksentuatsiyasining profilaktikasi bu nafaqat psixologning vazifasi, balki oila, maktab va jamiyatning hamkorlikda olib borishi zarur bo‘lgan uzviy jarayondir. Har bir shaxsning individualligini tushunish va uni to‘g‘ri yo‘naltirish orqali sog‘lom psixik rivojlanishga erishish mumkin. Shaxs xarakter aksentuatsiyasi bu normal rivojlanish doirasida bo‘lsa-da, ayrim xarakter chizgilarining haddan ortiq kuchaygan holati sifatida tavsiflanadi. U insonning hissiy holati, ijtimoiy moslashuvi, qaror qabul qilish va shaxslararo munosabatlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Xarakter aksentuatsiyasi o‘z vaqtida aniqlanib, unga to‘g‘ri psixologik yondashuv tanlanmasa, u shaxsning ruhiy holatiga, ijtimoiy moslashuviga va hatto psixik salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bois, aksentuatsiyani erta bosqichda aniqlash va oldini olish profilaktik ishlarning muhim tarkibiy qismidir.

1. Erta aniqlash va diagnostika - Shaxsning xarakter aksentuatsiyasini aniqlash uchun maxsus psixologik testlar va so‘rovnomalardan foydalaniladi: A.E. Lichkoning “O‘smirlar uchun xarakter aksentuatsiyasi aniqlovchi test”i; K. Leonhard va Shmishek testlari; Psixologik suhbat va kuzatuvlar orqali aniqlash.

Erta aniqlash orqali shaxsga nisbatan individual yondashuvni ishlab chiqish va salbiy holatlarning rivojlanishiga yo‘l qo‘ymaslik mumkin.

2. Oila muhitidagi psixoprofilaktika - Oila shaxsning xarakteri shakllanishidagi asosiy omil. Shu sababli, oiladagi muvozanatli, qo‘llab-quvvatlovchi va ijobiy muhit aksentuatsiya kuchayishini oldini oladi; Ota-onalarga psixologik maslahat berish, tarbiya uslublarini qayta ko‘rib chiqish va bolani individual qabul qilish muhimdir; Haddan tashqari talabchanlik, tazyiq yoki e’tiborsizlik kabi holatlar salbiy aksentuatsiyani kuchaytiradi.

3. Maktab va ta’lim muassasalari doirasida profilaktika- O‘qituvchilar o‘quvchilarning xarakteriga qarab individual yondashuvni shakllantirishlari zarur; Psixologik treninglar, sinf jamoasi bilan ishlash va shaxsiy rivojlanish mashg‘ulotlari o‘tkazish samarali vosita hisoblanadi; O‘quvchilar orasida ijtimoiylashuvga yo‘naltirilgan loyihalar (debatlar, klub faoliyatlari, ijtimoiy tashabbuslar) aksentuatsiyani ijobiy kanalga yo‘naltiradi.

4. Individual psixokorreksiya va maslahat - Aksentuatsiya kuchli ifodalangan shaxslarga psixokorreksiya mashg‘ulotlari o‘tkazilishi zarur; Shaxsga o‘zining kuchli va zaif tomonlarini tan olish, emotsiyalarni boshqarish, stressga chidamlilikni oshirish bo‘yicha ko‘nikmalar beriladi; Zarurat tug‘ilganda psixoterapiya yoki psixiatrik maslahat ko‘rsatilishi mumkin (agar aksentuatsiya patologik holatlarga o‘tsa).

5. Ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash tizim- Shaxsning o‘zini anglashiga, ijtimoiy rolini shakllantirishga yordam beradigan muhit yaratish muhim; Masalan: mentorlik tizimi, psixologik maslahat markazlari, yoshlar klublari, ijtimoiy xizmatlar.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, aksentuatsiya ayniqsa o‘smirlik davrida kuchliroq namoyon bo‘ladi. Bu esa psixologlar, pedagoglar va ota-onalardan shaxsga nisbatan individual yondashuv, sabr, e’tibor va tushunishni talab qiladi. To‘g‘ri tashxis va samarali psixoprofilaktika vositalari yordamida bu holatning salbiy oqibatlarini kamaytirish, hatto ijobiy tomonga o‘zgartirish mumkin. Shaxsning ijtimoiy muhitda o‘zini namoyon qilishi, moslashuvchanligi va psixik barqarorligini ta’minlash uchun xarakter aksentuatsiyasini erta aniqlash va unga nisbatan mos yondashuvni qo‘llash muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Леонгард К. «Акцентуированные личности». — М., 1989.
2. Личко А.Е. «Психопатии и акцентуации характера у подростков». СПб., 2001.
3. Абдукаримов А. «Психология асослари». Тошкент: O‘zbekiston, 2016.
4. Салимов С. «Руҳий тараққиёт ва ёш психологияси». Тошкент, 2020.
5. Исматова Г. «Инсон психологияси». —Тошкент: Fan, 2019.
6. Интернет манбалар: www.psychologytoday.com, www.ziyonet.uz